

Bitlis'te Bir Selçuklu Külliyesi¹

A Seljuk Complex in Bitlis

Muhammet Erşed TOKAT²

öz

Tarihsel süreçte birçok uygarlığa ev sahipliği yapan Bitlis kentinin 12. yüzyılda sahne olduğu Selçuklu dönemindeki imar faaliyetleri hakkında yeterince bilgi bulunmamaktadır. Bitlis Ulu Camii'nin bu döneme ait olduğu üzerindeki kitabesinden kesin olarak söylenebilme; Hazo Han'ın da plan özellikleri itibarıyla bu döneme tarihlenebileceği kabul edilmektedir. Yaklaşık yüz yıl süren Dilmaçoğlu Devri'nde bu çalışma dâhilinde ele alınan Hatibiye Medresesi ile karşısındaki Memi Dede Mescidi olarak bilinen yapı ve bunun bitişiğindeki çokgen kümbetin bir külliye şeklinde inşa edildiği üzerinde durulmaktadır. Medresenin planlaması dikkate alınarak oluşturulan tamamlama çalışmalarıyla yapının asli özellikleri tespit edilmeye çalışılmış ve kapalı avlulu ve eyvanlı bir Selçuklu medresesi tipini tekrarladığı anlaşılmıştır. Medresenin karşısındaki mescidin 16. yüzyılda ilave edilen kesimiyle mescidi birbirine bağlayan açıklığın mescidin orijinal giriş kapısı olduğu hem kapının hem de mescidin doğu penceresinin form ve süsleme özellikleri bakımından medreseyle benzerlikler taşıması sebebiyle de yapıların çağdaş olduğu anlaşılmıştır. Yine çokgen kümbetin de bu özelliklere haiz olmasının yanında Hatibiye isminin kaynağına ulaşmayı sağlayan tarihsel kaynaklar bunun El-Hatib adlı Bitlis Kadısı'na atfedilen bir yapı olduğunu göstermektedir. Bitlis'te bir asır devam eden Dilmaçoğlu Beyliği'ne ait olduğu anlaşılan Hatibiye Külliyesi'nin hem konumlaması hem de içerdiği yapı türleri bakımından kentleşme pratikleri çerçevesinde de önemli yenilikler barındırdığı ve kentin sonraki yüzyıllarda oluşturacağı dokuyu önemli derecede etkilediği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Bitlis, Selçuklu Mimarisi, Dilmaçoğlu Beyliği, Külliye, Medrese.

ABSTRACT

There is not enough information about the construction activities during the Seljuk period in the 12th century of the city of Bitlis which hosted many civilizations throughout history. It can be said with certainty from the inscription on the Bitlis Ulu Mosque that it belongs to this period; It is accepted that Hazo Inn can be dated to this period due to its plan features. It is emphasized that during the Dilmaçoğlu Era, which lasted about a hundred years, the Hatibiye Madrasa, which is discussed within the scope of this study and the building opposite it known as the Memi Dede Masjid with the polygonal tomb adjacent to it were built in the form of a complex. The main features of the building were tried to be determined with the completion works carried out by taking into account the planning of the madrasah and it was understood that it repeated the type of a Seljuk madrasah with a closed courtyard and iwan. It has been understood that the opening connecting the mosque opposite the madrasah which was added in the 16th century is the original entrance door of the mosque and that the buildings are contemporary as both the door and the east window of the mosque are similar to the madrasah in terms of form and decoration features. In addition to the fact that the polygonal tomb has these features, historical sources that enable us to reach the source of the name Hatibiye show that it is a structure attributed to the Bitlis Judge named El-Hatib. It has been observed that the Hatibiye Complex which is understood to belong to the Dilmaçoğlu Principality that lasted for a century in Bitlis contains important innovations within the framework of urbanization practices, both in terms of its location and the types of buildings it contains and that it significantly affected the texture of the city in the following centuries.

Keywords: Bitlis, Seljuk Architecture, Dilmaçoğlu Principality, Complex, Madrasah.

¹ Bu çalışma, yazarın 2024 yılında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilen "17. Yüzyıl'da Bitlis Kent Dokusu" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² **Corresponding Author:** (Dr.) Batman University, Faculty of Science and Literature Department of Art History, mersed.tokat@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3958-6144>

GİRİŞ:

Doğu Anadolu yüksek yaylaları ile Kuzey Mezopotamya kentlerini birbirine bağlayan Bitlis Geçidi'nin kuzey kesiminde konumlanan Bitlis, tarih boyunca önemli bir kent olmuştur. Konumu gereği elde ettiği avantajlar Bitlis'teki kalenin bir karakol niteliğinden zaman içerisinde bir ticaret noktası olmasına yaramıştır. Kalenin güneyinde yayılan aşağı şehirde İslami dönemle birlikte başlayan ticari faaliyetler Mervani ve Dilmaçoğlu devirlerinde de devam etmiştir. Ancak kentin ne erken dönemlerinde ne de 12. yüzyılda tabii olduğu Dilmaçoğlu Beyliği tarafından ortaya konan imar faaliyetleri hakkında yeterince bilgi mevcut değildir. Ulu Cami ve Hazo Hanı dışında bu döneme tarihlenen herhangi bir eserin günümüze ulaşmadığı kabul edilmektedir.

Çalışmada Bitlis'in 12. yüzyıldaki imar faaliyetlerine katkı sağlayacak önemli bir yapı grubunun tanıtılması amaçlanmaktadır. Yapıların anlatıldığı aşağıdaki bölümlerde detaylı olarak incelenen bazı araştırmalar, eserleri yapısal anlamda ele alırken tarihlendirme konusunda muğlaklık içermektedir. Çalışma dâhilinde ele alınan Hatibiye Medresesi ile bunun güneyindeki Memi Dede Mescidi ve mescidin bitişiğindeki kümbetin gerek yapısal özellikleri gerekse barındırdığı süsleme kompozisyonları dâhilinde incelenmesiyle bazı çıkarımlarda bulunmaktadır. Yine tarihsel kayıtlar da göz önünde bulundurularak yapılarla ilgili yeni bir tarihlendirme yapılmaktadır.

Çalışma üç başlık altında ele alınmış; ilk olarak kentin Dilmaçoğlu Beyliği dönemindeki siyasi tarihi anlatılmıştır. Daha sonra söz konusu külliye dâhilindeki üç yapı alt başlıklar halinde plan ve süsleme özelliklerine değinilerek tanıtılmıştır. Bu bölümde medrese üzerindeki süsleme kompozisyonlarına ait çizimlerle anlatımlar desteklenmiştir. Son olarak tarihsel veriler ile yapısal özelliklerin değerlendirilmesi ve yeni bir tarihlendirme yapılması amacıyla geniş bir değerlendirme ortaya konmuştur. Değerlendirme bölümü içerisinde medrese ve mescitle ilgili olarak yeni plan çizimleri ortaya konmuş ve anlatımların daha anlaşılır olması sağlanmıştır.

1. Bitlis'te Dilmaçoğlu Egemenliği

Bitlis'te Selçuklu egemenliğinin Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Mervani Devleti'nden devşirilen veziri İbn Cüheyr tarafından bölgenin ilhak edildiği dönemde başladığı düşünülmektedir. Mervani Devleti'ni ortadan kaldıran İbn Cüheyr ve ordusu bünyesindeki komutanlardan Emir Artuk'un bağlısı Alptegin Mehmet Bey'in Erzen merkezli Dilmaçoğlu Beyliği'nin kurucusu olduğu kabul edilir (Merçil, 2013, s. 236). Ancak Mehmet Bey hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. İçerisinde bulunduğu faaliyetler ve hangi tarihler arasında yaşadığı da bilinmeyen Mehmet Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu Togan Arslan Dilmaçoğlu Beyliği tahtına oturmuştur. Yine Togan Arslan dönemiyle Dilmaçoğlu Beyliği'nin Ahlat merkezli Sökmenli Beyliği'ne bağlandığına inanılmaktadır (Sevim, 1994, s. 301).

Dilmaçoğlu emiri Togan Arslan'ın Konya merkezli Anadolu Selçuklu'ya bağlı olduğu ve 1107 yılında Sökmenlilere katıldığı; Sökmenli hükümdarı İbrahim zamanında da bağımsızlığını ilan ettiği düşünülmektedir. Ancak kısa bir süre sonra Artuklulara bağlandığı ve Gürcülere karşı akınlarda aktif rol aldığı anlaşılmaktadır. Togan Arslan devrinde 1124'te Sökmenli İbrahim Bitlis'i kuşatarak emiri yenilgiye uğratmış; yine Artuklu Hükümdarı Rükneddin Davud da Bitlis üzerine sefere çıkmıştır. Emir Togan Arslan'ın da babası gibi ne zaman öldüğü kesin olarak bilinmemektedir (Merçil, 2013, ss. 236, 237). Togan Arslan'dan sonra yerine geçen oğlu Hüsamuddevle Kurti'nin önemli icraatları arasında 1130'da Dvin'i zaptetmesi ve 1131'de Saltuklulara saldıran Gürcüleri yenilgiye uğratması bulunmaktadır (Merçil, 2013, s. 237; Vardan, 1937, s. 200).

Emir Kurti'nin ölümü üzerine 1143'te tahta oturan Yakut Arslan, Artuklu emirinden çekinerek kardeşi Devletşah'ı yardım istemek amacıyla İmadeddin Zengi'ye göndermiştir. 1146'da ölen emirin yerine kardeşi Devletşah, üvey babası Diyaeddin Eyyub tarafından Fahreddin ünvanıyla Dilmaçoğlu tahtına oturtulmuştur (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 87). Fahreddin Devletşah tahta geçtiği günden itibaren Artuklu Beyliği ile iş birliği içerisinde bulunmuş ve uzun süren hükümdarlık süresince Danişmendli sınırlarına kadar yağma akınlarına katılmıştır (Merçil, 2013, s. 238).

İbnü'l Ezrak, Hasankeyf Emiri Fahreddin Karaaslan'ın Mardin Emirini de yanına alarak Ahlat üzerine sefere çıktığını ve Malazgirt'e kadar birçok bölgeyi yağmaladığını aktarmaktadır. Mardin Emiri Necmeddin İlgazi'nin Sökmenliler ile anlaşması üzerine Hasankeyf Emiri mülküne dönmüş, Necmeddin de Ahlat'a girmiştir. 1157'de Necmeddin ve Fahreddin arasında ortaya çıkan anlaşmazlık Bitlis ve Muş çevresinde yağmalara sebep olmuştur. Yine bu yağmalara karşılık Necmeddin de Hasankeyf topraklarında yağmalar gerçekleştirmiştir. Sonunda iki taraf arasında barışın sağlanmasıyla herkes mülküne dönmüştür (İbnü'l Ezrak, 1992, ss. 112 – 120).

1161'de Bitlis'i de yöneten Erzen Hâkimi Fahreddin Devletşah, Sökmenli Şahermen ve İzzeddin Saltuk beraberinde Aras Nehri'ne ilerlemiş ve Ani'de Müslümanları sıkıştıran Gürcü kuvvetlerine karşı koymuştur. Ancak Saltuklu Emiri İzzeddin'in orduyu terk etmesiyle Devletşah ve Şahermen'in birlikleri ağır bir yenilgiye uğramıştır. Bundan iki yıl sonra Fahreddin Devletşah, Şahermen II. Sökmen, Sultan Arslanşah ve Şemseddin İldeniz'in birliklerinden oluşan bir orduyla Gürcüleri ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Bu zaferden sonra Ahlat'ta düzenlenen şenliklere katıldığını belirten İbnü'l Ezrak yine isim vermeden Bitlis emirinin de Ahlat'a geldiğini vurgulamaktadır (İbnü'l Ezrak, 1992, ss. 127, 134, 135).

Fahreddin Devletşah döneminde Erzen Kadısı Nasıhuddin Ebu Abdullah el-Hasan b. Muhammed Vehban'ın ölümü üzerine yeni atamalar yapılmıştır. Burada çalışma açısından da oldukça önemli bir atamanın yapıldığı görülmektedir. Dilmaçoğlu'nun merkezi Erzen'e Sarımuddin Hasan, Bitlis'e de çalışmayı oluşturan külliye ismini veren El-Müeyyid Ebu Tahir Abdullah b. el-Hatib getirilmiştir. Yine 1175'te Dilmaçoğlu Veziri'nin Zahreddin el-Mukarreb Şahmelik olduğu ve vezirin bu tarihte önce Hasankeyf'e ve ardından Nusaybin üzerinden Erbil'e giderek Mücahidüddin'in hizmetine girdiği; Bitlis ve Erzen'deki divanlara da müteveli olarak Eminateddin Nasr b. Cibril'i atadığı aktarılmaktadır (İbnü'l Ezrak, 1992, ss. 137, 180, 181).

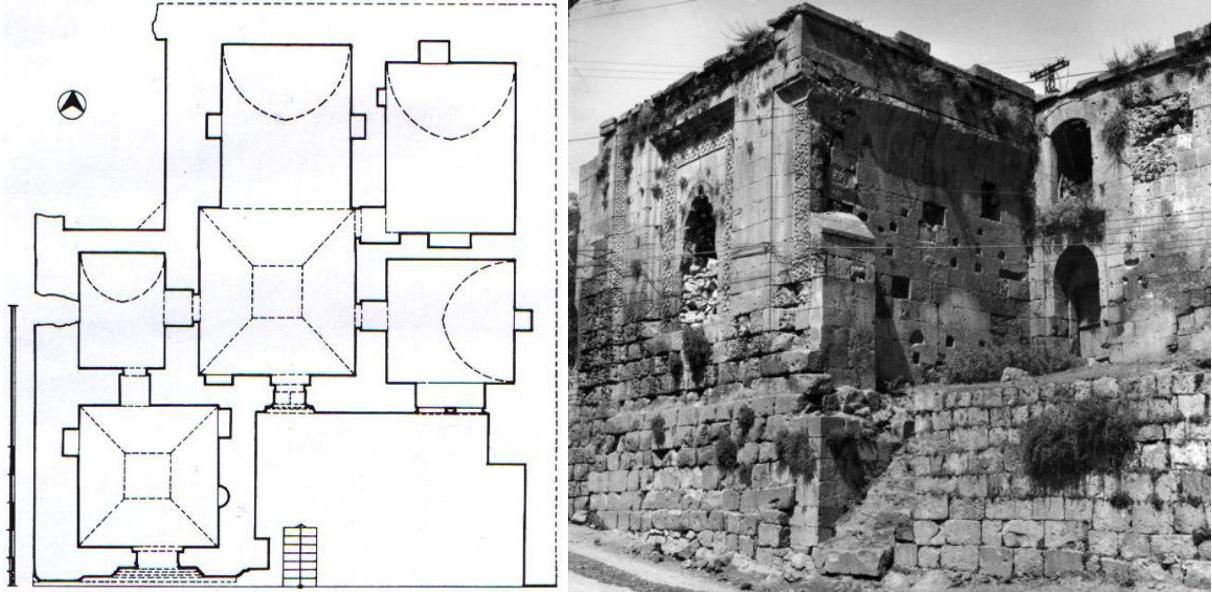
1174'te Ahlatşah Hâkimi Şahermen II. Sökmen Cizre ve Senasin (Sason) bölgelerini ele geçirmiştir. Cizre ve Senasin'de üç yıl boyunca devam eden çatışmalar sonucunda 11 Muharrem 570/12 Ağustos 1174'te bölgenin ele geçirildiği anlaşılmaktadır (İbn Al-'Adim, 2011, s. 299). Dilmaçoğlu Hâkimi Fahreddin Devletşah'ın 1183'te Selahaddin Eyyubi'ye karşı Artuklu Emiri II. İlgazi, Şahermen II. Sökmen ve Musul Hâkimi İzzeddin Mesud ile birlikte askerî harekâtlara katıldığı ancak başarılı olamadığı ve 1192 yılında da öldüğü kabul edilmektedir (İbnü'l Esir, 1991a, s. 388; el-Xazreci, 2016, s. 64; Sevim, 1994, s. 302). Bu dönemde de Şahermen II. Sökmen'in 1185 yılında ölümü üzerine yerine geçen veziri Seyfeddin Begtimur'un Bitlis'i ilhak ederek Sökmenli topraklarına kattığı ve Dilmaçoğlu hakimiyetinin de bundan sonra yalnızca Erzen kenti üzerinde devam ettiği anlaşılmaktadır (İbnü'l Esir, 1991b, ss. 451, 452; Merçil, 2013, s. 239).

2. Hatibiye Külliyesi

2.1. Hatibiye Medresesi

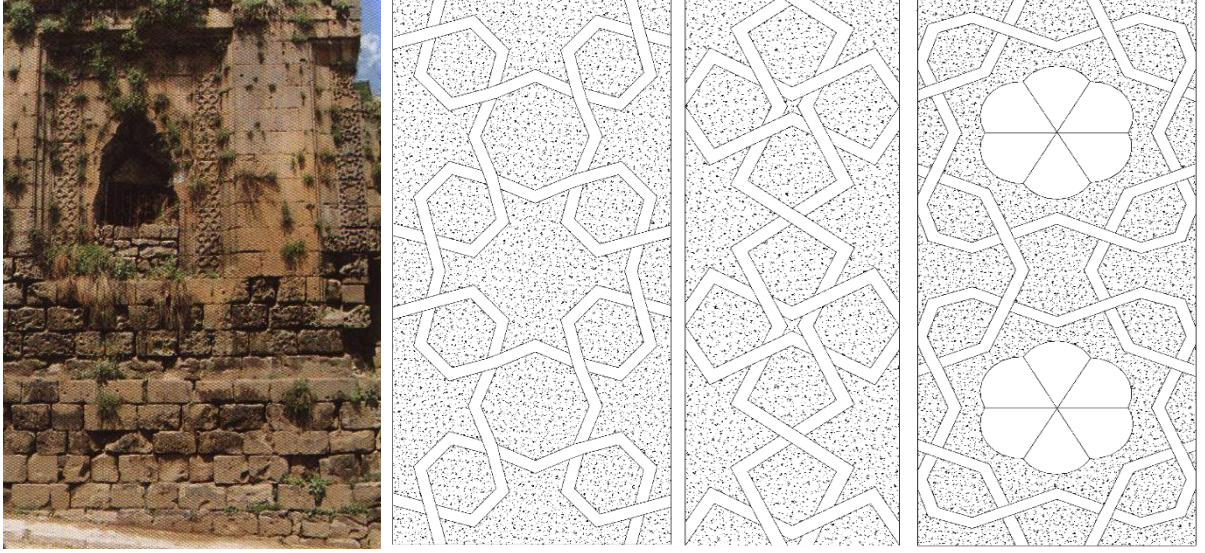
Bitlis Merkez, Muştakbaba Mahallesi, 462 Ada ve 6 parselde yer alan Hatibiye Medresesi, Alemdar Caddesi üzerinde, Alemdar Köprüsü'nün kuzeyinde konumlanmıştır. İnşa tarihi bilinmeyen yapı Arık tarafından güneyindeki mescide ilave edilen dikdörtgen yapının kitabesine dayanarak 16. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir (Arık, 1971, s. 51).

Plan özellikleri itibarıyla kuzey-güney doğrultulu dikdörtgen bir kütleyle sahip olduğu anlaşılan yapı, günümüze bazı bölümleri değişikliğe uğrayarak ulaşmıştır (Şekil 1). Merkezdeki aynalı tonoz örtülü kapalı bir avlunun etrafında sıralanan mekânlardan oluşan medresenin kuzey yönünde ortada bir ana eyvan ile iki yanında aynı boyutlarda birer öğrenci hücreleriyle işlevlendirildiği görülmektedir. Kapalı avlunun doğu ve batısındaki birer mekân ile batıdan geçilen ve güneydoğu cephesi geometrik süslemelerle bezeli olan mekân, medresenin diğer birimlerini oluşturmaktadır. Medresenin merkezindeki kapalı avluya giriş güneydeki kapı açıklığıyla sağlanmaktadır. Kapı açıklığının önünde bir platform şeklinde kurgulanan bölüm ile sokak bir merdiven kuruluşuyla birbirine bağlanmaktadır. Dikdörtgen kütlein güneydoğu kesimini işgal eden platformun batısında medresenin güneybatı köşesindeki kare planlı birim bulunmakta; bu da platforma dönüşen alanın orijinal yapısı itibarıyla batıdakine benzer bir düzenlemeye sahip olduğunu düşündürmektedir. Yapının, Şekil 1'de görülen kuzeybatı köşesine restorasyonlarla tamamlama yapılmış; buraya eklenen birim ile yapı, dıştan yekpare bir kütle görünümü kazanmıştır. Yapı halihazırda bir sivil toplum kuruluşu tarafından ofis olarak kullanılmaktadır.

Şekil 1, 2: Hatibiye Medresesi planı (Uluçam, 2003, s. 90), Medreseden görünüş (Kişisel Arşiv)

Dikdörtgen kütlein güneybatısındaki mekân üzerinde yer alan süslemeler, buradaki pencere açıklığının etrafını saran bordürleri oluşturmakta ve ikinci bordür de cepheyi dolaşan bir özellik göstermektedir (Şekil 2). Ancak ikinci bordürün doğuya doğru kesilmesi burada cephe hattının devam edebileceğini düşündürmektedir (Şekil 3). Mukarnas kavsaralı pencere açıklığının etrafını saran ilk sıra geometrik süsleme kompozisyonu merkezdeki bir çokgenin dört köşesine bitişen altıgenlerin tekrarından oluşmaktadır (Şekil 4). Açıklığın üç kenarını saran bu süsleme kompozisyonu kabartma tekniğinde ve kabartmaların kenarları yumuşatılarak işlenmesiyle oluşturulmuştur. Sonraki dönemlere ait restorasyon parçalarında bu kabartmaların keskin kenarlara sahip olduğu görülmektedir.

Şekil 3 – 6: Güneybatı mekân (Uluçam, 2003, s. 91) ve güney cephedek süsleme modelleri (Yazar T.)

Geometrik süslemenin devamında iki sıra içbükey silme ile devam eden bordürler pencerenin üst kısmında ince bir sıra silmeyle taçlanmakta ve pencereyi çevreleyen bordürler sonlanmaktadır. Yine bu cephe üzerinde ikinci bir geometrik süsleme bordürü cephenin batı kenarı ve üst kısmını dolanmakta ancak cephenin doğuda sonlanması sebebiyle devam etmemektedir (Şekil 5). Pahlı bir yüzeye işlenen geometrik geçmelerden müteşekkil bordürün yanı sıra pencere açıklığıyla paralel olarak cephenin doğu kenarında bir sıra bordür daha bulunmaktadır (Şekil 6). Merkezdeki bir çokgeni oluşturan geometrik geçmeler ile çokgenin içerisindeki altı yapraklı bir gülbezek motifinden müteşekkil bu kompozisyonun cephenin doğuya doğru devam etmemesi sebebiyle sonlandığı görülmektedir. Buradaki geometrik süsleme de pencere açıklığında olduğu gibi dışta bir içbükey silmeyle çerçeveselendirilmiştir.

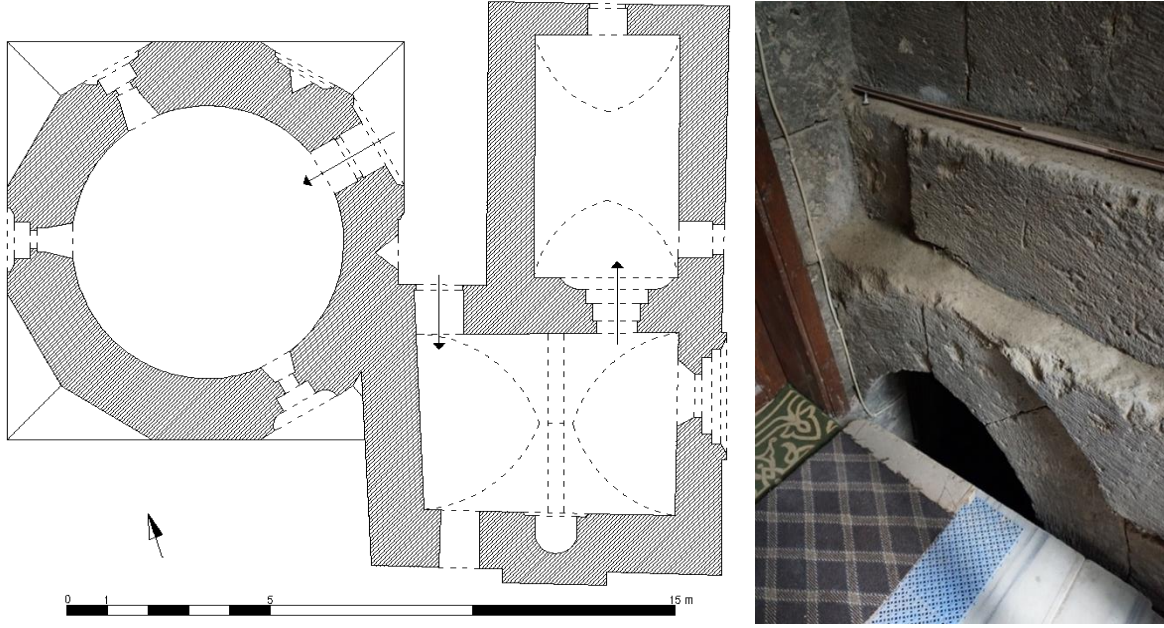
Yapının kuzeyde bir konuta dayandığı, doğu ve batı cephelerinde de herhangi bir harekete sahip olmadığı görülmektedir. Ancak kuzey cephenin aksine doğu ve batı cephelerde en azından öğrenci hücrelerine ait pencere açıklıklarının bulunması gerekmektedir. Günümüze büyük oranda hasar alarak ulaşmaları bu yönlere açıklıkların özelliklerini bilmemizi engellemektedir (Şekil 7, 8).

Şekil 7, 8: Medresenin güneydoğu ve güneybatı yönden görünüşü (2023, Y.T.)

2.2. Memi Dede Mescidi

Muştakbaba Mahallesi, 472 Ada, 3 parselde yer alan mescit, bitişiğindeki kümbet ve Hatibiye Medresesi'yle yapısal özellikleri bakımından bütünlük içerisindedir. Alemdar Sokak'ta, Alemdar Köprüsü'nün kuzeyinde ve Bitlis Nehri'nin kenarında konumlanan mescit, bitişiğindeki Selçuklu tarzındaki kümbet ile mescide sonradan ilave edilen ikinci bir bölümden oluşmaktadır (Şekil 9). Doğusunda, etrafını çevreleyen bir duvara sahip haziresi de bulunan mescidin kullanılmaya devam ettiği görülse de çokgen kümbetin giriş kapısının kapalı olduğu ve cenazelik bölümüne geçişi sağlayan alt kattaki açıklığın da mescit kapısının altında kaldığı anlaşılmaktadır (Şekil 10).

Şekil 9, 10: Memi Dede planı (Uluçam, 2003, s. 86), Kümbetin cenazelik giriş kapısı (2023, Y.T.)

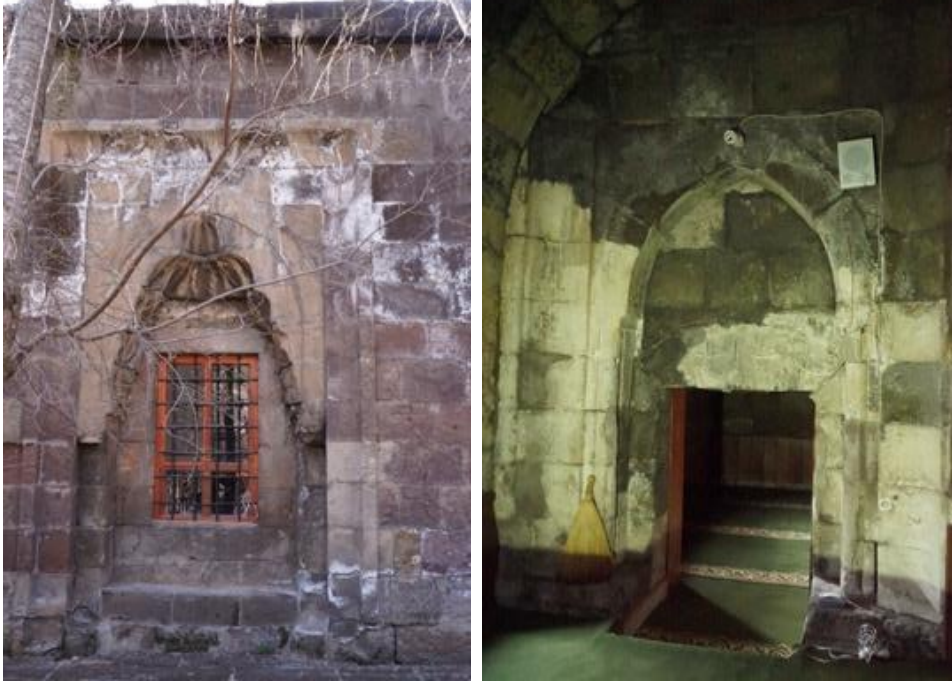
Kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmeyen Memi Dede Mescidi, mescidin kuzeyindeki mekâna ait 1572 tarihli kitabeye dayanarak 16. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir (Arık, 1971, s. 27). Güneyinden geçen nehrin kenarındaki ana kaya üzerine oturan mescidin temeli, kuzeydeki yol seviyesine uyma amacıyla yüksek tutulmuştur (Şekil 11). Kare planlı küçük bir mahalle mescidi niteliğinde olan Memi Dede Mescidi'nin giriş kapısına mescit ile batısındaki kümbet arasında kalan dar bir koridorla ulaşılmaktadır (Şekil 12). Koridoru oluşturan doğudaki şehitlik biriminin 1572 tarihli kitabesi yapıların 16. yüzyıla tarihlenmesini sağlayan yegâne kaynaktır (Arık, 1971, s. 27).

Şekil 11, 12: Memi Dede Mescidi'nin güney ve kuzey cephelerden görünüşü (2022, Y.T.)

Mescidin güney cephesinde dışa taşırılarak vurgulanan mihrabı, iç mekânda yarım daire bir girintiye sahiptir. Mihrabın batısındaki bir pencere açıklığı ile harim aydınlatılmaktadır. Yine mescidin doğu cephesinde yer alan başka bir pencere açıklığı da harimi aydınlatırken aynı zamanda mukarnas kavsarası ve boyutları itibarıyla anıtsal bir özellik göstermektedir (Şekil 13). Mescitten geçilen kuzeydeki dikdörtgen planlı mekân şehitlik olarak adlandırılan bir türbeden ibarettir. Türbe ile mescidi birbirine bağlayan açıklığın kuzey yönde silmeler ve sütuncelerle çerçevelenmiş olması bunun mescidin asıl kapısı olduğunu düşündürmektedir (Şekil 14).

Bu haliyle mescidin orijinalinde, kuzey cephesinde yer alan içbükey bir dış bordürle çevrili sütuncelerle hareketlendirilmiş sivri kemerli kapı açıklığı ve doğu cephesindeki mukarnas kavsaralı ve iki yanında sütunceleri bulunan pencere açıklığıyla anıtsal bir özelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. 16. yüzyılın ikinci yarısında kuzey yöne eklenen dikdörtgen planlı türbe ile bu giriş, iki mekân arasında geçişi sağlayan bir açıklığa dönüştürülmüş; kuzey cephenin batı tarafında günümüzde de kullanılan ikinci bir açıklıkla yapıya giriş sağlanmıştır.

Şekil 13, 14: Memi Dede Mescidi'nin doğu penceresi(2022) ve asıl giriş kapısı (2023, Y.T.)

Mescidin kuzeyine eklenen dikdörtgen planlı türbenin kuzey kenarında bir platform üzerinde yer alan mezarlar bulunmaktadır. Memi Dede'nin mezarının bunlardan biri olduğuna dair bilgi yerel halk arasında kabul görmekteyse de ne Memi Dede'nin kimliği ne de hangi tarihte yaşadığına dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ancak bu bölümün şehitlik olarak adlandırılması, mezarların 16. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Osmanlı ile İran arasında gerçekleşen ve bu dönemde oldukça yoğunlaşan çatışmalarda hayatını kaybeden kişilere ait olabileceğini düşündürmektedir.

2.3.Selçuklu Kümbeti

Muştababa Mahallesi, 472 Ada, 3 parselde yer alan Memi Dede Mescidi'ne bitişik kümbet, mescit ve medreseyle yapısal özellikleri bakımından bütünlük içerisindedir. Alemdar Sokak'ta, Alemdar Köprüsü'nün kuzeyinde, Bitlis Nehri'nin kenarında konumlanan Memi Dede Mescidi ve karşısındaki

Hatibiye Medresesi'yle bir külliye oluşturan kümbet, Selçuklu tarzında inşa edilmiş bir örnek olarak kentteki en eski tarihli mezar yapısı niteliğindedir.

Memi Dede Mescidi'ne bitişik batı yöndeki kümbetin şehitlik olarak adlandırılması, içerisinde şehitlik ibaresi geçen 1572 tarihli kitabenin mescidin kuzeyine ilave edilen mekâna ait olması sebebiyle mümkün görünmemektedir. Mescidin batısında konumlanan Selçuklu tarzındaki kümbet ise çokgen gövdesi ve kapı ve pencere açıklıklarıyla erken dönem özellikleri göstermektedir.

Memi Dede Mescidi'nin batısında yer alan ve kısmen mescide bitişen on iki kenarlı kümbet, alt katta bir cenazelik bölümü ile bunun üzerinde yükselen çokgen gövdeden oluşmaktadır (Şekil 15). Kare planlı cenazelik kısmına giriş, günümüzde mescide girişin sağlandığı kapının altında kalmaktadır. Kümbetin doğu cephesine denk gelen bu kapıdan ulaşılan cenazelik bölümü dıştan kare bir planlama göstermekteyse de iç mekâna ulaşımın mümkün olmaması sebebiyle herhangi bir fikir beyan etmek mümkün değildir. Kümbetin çokgen gövdesi üzerinde bir kapı açıklığı ile iki pencere açıklığı bulunmaktadır (Şekil 16). Güneydoğu ve batı cephesindeki pencere açıklıkları ile doğu cephedeki kapı açıklığı, sivri kemer alınlıkla mukarnas kavsaralı düzenlemeye sahiptir. Mescidin doğusundaki pencere açıklığı ile kuzeyindeki kapı açıklıklarının etrafını dolaşan içbükey bordürün kümbet açıklıklarında da tekrarlandığı görülmektedir. Kümbetin doğu cephesindeki kapı açıklığının iki yanında yer alan yırtmaç nişler herhangi bir süsleme öğesine rastlanmayan gövde üzerinde hareket sağlamaktadır. Nişlerin tepe noktalarında yer alan istiridye motifleri ile kümbet, mescit ve medresede yer alan içbükey bordürlerle cephelerin hareketlendirildiği anlaşılmaktadır.

Şekil 15, 16 : Selçuklu Kümbeti'nin batı cephesi ve giriş kapısı (2022, Y.T.)

Gövdenin saçak altında iki sıra bordür yer almaktadır. Tüm gövdeyi çepeçevre saran alttaki bordür, kare ve baklava dilimlerinin birbirine dolandığı geometrik bir kompozisyondan ibarettir. Bunun hemen üzerindeki bordür de kazıma desenli bozuk nesih hatlı bir yazı kuşağından oluşmaktadır. Kümbetin örtüsü bir yenilemenin ürünü olan on iki kenarlı külâhtır. Orijinal haliyle dış örtüsünün kesin olarak bilinmediği göz önüne alındığında restorasyonda Ahlat'taki Selçuklu dönemi kümbetlerine benzer bir düzenlemeye sahip olduğu düşünülmüş olmalıdır.

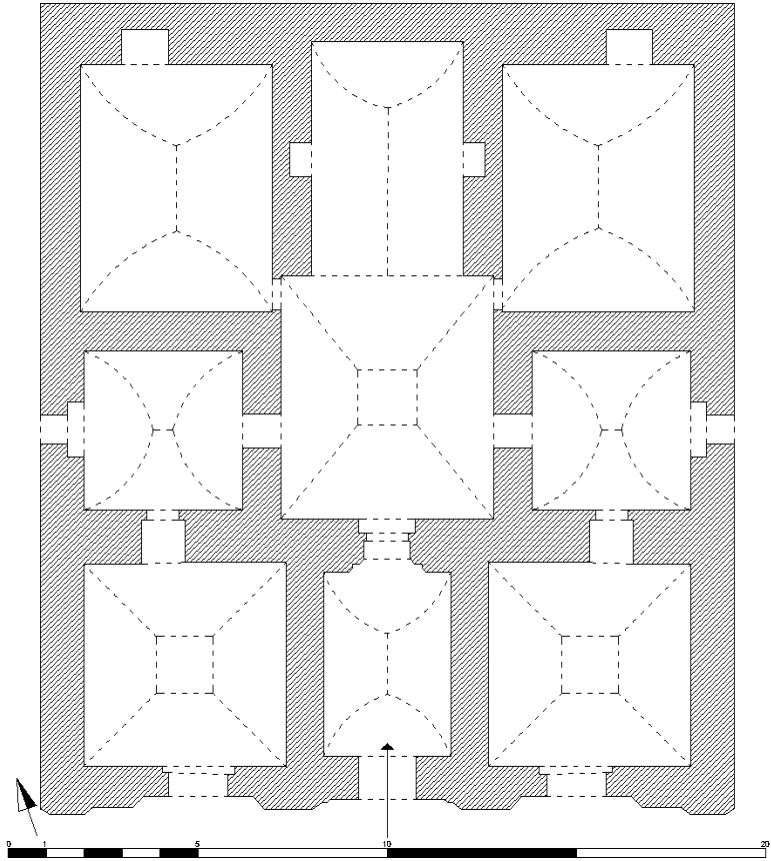

Kümbetin iç mekânda silindirik bir özellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Örtüsünün kubbe olduğunu düşündüren kalıntılar Arık tarafından belgelenmiştir (Arık, 1971, s. 66). Dış cephedeki süslemeler ile nişlerden ziyade iç mekân son derece sade tutulmuştur.

3. Değerlendirme

Günümüzde Müştakbaba Mahallesi dâhilinde bulunan Hatibiye Medresesi ile karşısındaki Memi Dede Mescidi ve mescide bitişik çokgen kümbet, Arık tarafından mescide ilave edilen bölümdeki 1572 tarihli kitabeye dayanarak 16. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Arık, 1971, s. 27). Bu çalışmada cephedeki süslemeler (Şekil 3 – 6) ile kapı ve pencereleri (Şekil 7, 13 – 16) bakımından benzer özellikler gösteren Memi Dede Mescidi ve çokgen kümbetle çağdaş olduğu değerlendirilen Hatibiye Medresesi'nin, Arık'ın iddia ettiği gibi 16. yüzyılda değil 12. yüzyılda inşa edildiği üzerinde durulmaktadır. Mimari ve süsleme özelliklerinin benzerliğinden dolayı Selçuklu eseri olduğu değerlendirilen bu yapıların birlikte kurgulandığı ve bir külliye olarak inşa edildiği ortaya konmaktadır.

Bitlis'te Selçuklu eseri olduğu değerlendirilen Hazo Hanı'nın 100 m batısında ve Alemdar Sokak üzerinde yer alan Hatibiye Medresesi, orijinalinde eyvanlı ve kapalı avlulu plan tipini tekrarlayan şekliyle Selçuklu medreselerinin tipik özelliklerini yansıtmaktadır. Sonraki dönemlerde günümüze de yansıyan ve medresenin son halini almasını sağlayan bazı değişiklikler geçirmesine rağmen (Şekil 1, 7, 8) mevcut plan üzerinden simetrik bir aks gözlendiğinde orijinalinin tek ya da üç eyvanlı ve kapalı avlulu bir planlamadan müteşekkil olduğu kolaylıkla anlaşılabilir (Şekil 17). Günümüzde asli özelliklerinin bir kısmını yitirmesine rağmen plan üzerinde yapılan tamamlamalarla tek ya da üç eyvanlı ve köşelerde öğrenci hücrelerinden müteşekkil bir tasarıma sahip olduğu görülmektedir.

Şekil 17: Hatibiye Medresesi olası orijinal planı (Uluçam, 2003, s. 90'dan işlenerek)

Medresenin güney cephesi, önünden geçen Alemdar Caddesi'ne bakmaktadır. Caddeden medreseye geçişi sağlayan merdiven kuruluşu medresenin güneydoğu kesimindeki platforma doğru yükselmekte; burada yer alan bir kapı açıklığıyla medreseye giriş sağlanmaktadır. Giriş kapısının üstünde yer alan ikinci bir açıklık ise bu kesimin iki katlı olabileceğini düşündürmektedir (Şekil 2). Ancak güneybatı mekânının üst kesiminde yer alan çıkıntılar buranın tonoz örtülü olduğunu ve üstteki pencere açıklığıyla kesişmesi sebebiyle de pencerenin sonraki dönemlerin eseri olduğunu göstermektedir.

Güney cephenin doğu ve batısındaki birer mekânın ortasında kalan alanın medreseye girişin sağlandığı giriş holü niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Şekil 17'de de görüleceği üzere ortada kalan ve olasılıkla tonoz örtülü olan bu alana ulaşım güney cephenin ortasındaki iki yandan yükselen merdiven ile mümkündür. Günümüzde yapının Şekil 1'de de görülen güneydoğudaki platform kısmına doğru girinti yapan bir merdivenle işlevlendirilmiş olması orijinal kurgunun da bu şekilde olmasını zorunlu kılmayacağı kanaatindeyiz. Nitekim orijinal yapının bu yöndeki karşılıklı iki mekândan oluşması düşüncesi, merdivenlerin de cepheye dayanarak yükselmesini zorunlu kılmaktadır.

Yapının güney cephesindeki bir kapıyla geçilen medresenin iç mekânında üç yönde birer eyvanın bulunması olasıdır. Ortada yer alan aynalı tonozla örtülü iç avlunun üç yönündeki eyvanlardan günümüze kuzeydeki eyvan ulaşmış; diğer yönlerdeki eyvanlar kapatılmıştır (Arık, 1971, s. 52). Ancak bu alanların orijinal özellikleri göz önünde bulundurulduğunda kesin olarak eyvan şeklinde kurgulandıklarını söylemek pek de mümkün değildir. Yine de eyvan olarak kurgulanmaları olasıdır. Bu kapalı mekânların güney yönlerindeki açıklıklarla ulaşılan süslemeli geniş pencerelere sahip mekânların da müderris odası olarak işlevlendirilmiş olduğu düşünülmektedir.

Medresenin kuzeydeki eyvanı, iki yanında eyvana paralel uzanan dikdörtgen mekânlarla bütünlük içerisinde. Öğrenci hücreleri olduğu değerlendirilen bu birimlerde çeşitli büyüklüklerde nişler bulunmakta; günümüzde ise asli özelliklerini büyük oranda yitirdiklerinden dolayı işlevlerine ilişkin kesin yargılar sunulamamaktadır. Yapının aynalı tonozla örtülü iç avlusu dışında kalan bütün birimleri sivri kemerli tonozla örtülmüştür.

Güney cephenin doğu kenarındaki dikdörtgen planlı ve aynalı tonoz örtülü bir mekânın doğuda da tekrarlaması ve bu ikisi arasında medreseye girişi sağlayan giriş eyvanının bulunması olasıdır. Bu anlamda medresenin doğu ve batı kesimlerinin simetrik bir aks gözlenerek planlandığı anlaşılmaktadır. Bu düşünceyi destekleyen en önemli veriler ise güneybatıdaki mekânın cephesinde yer alan geometrik süsleme kompozisyonlarının doğuya doğru kesilmesi ve yine mekânın doğu duvarında tonoz dönüşüne ait izlerin bulunmasıdır (Şekil 2). Dönüş izleri doğu ve batıdaki mekânları birbirine bağlayan bir bölümün daha bulunduğunu kanıtlamaktadır. Süsleme kompozisyonlarından da medresenin güney cephesi boyunca dolanan oldukça hareketli bir görünümün bulunduğu anlaşılmaktadır (Şekil 3).

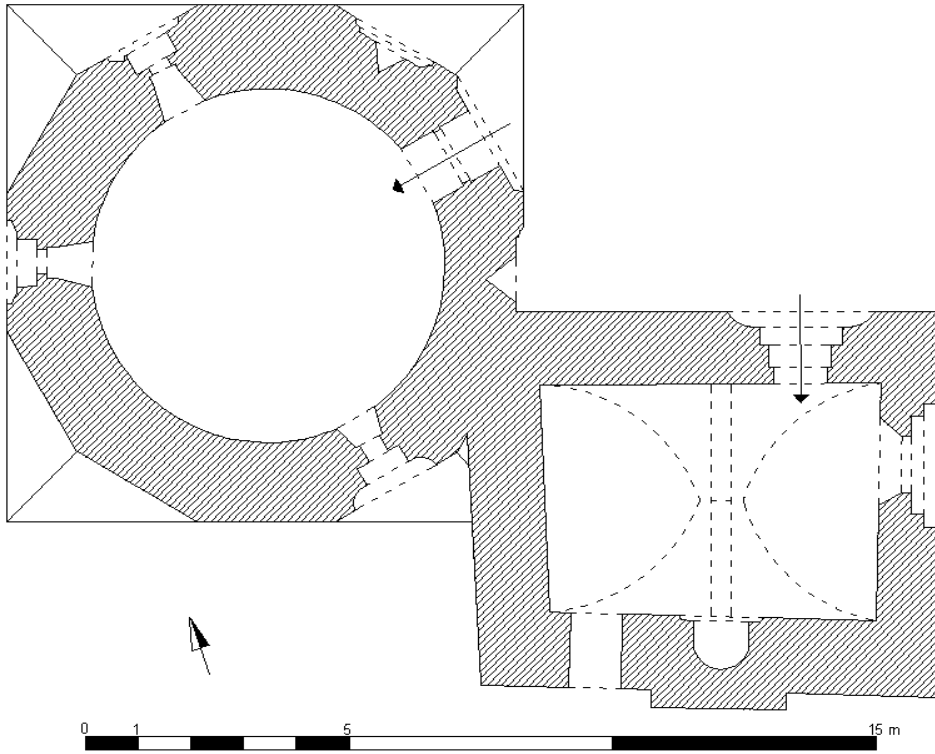
Medresenin hemen karşısında ve güney yönde yaklaşık 8 m mesafede yer alan Memi Dede Mescidi ve bitişiğindeki kare kaide üzerinde yükselen çokgen gövdeli türbenin de yine bu dönemin eseri olması kuvvetle muhtemeldir. Türbeye bitişik olarak konumlanan Memi Dede Mescidi'nin asıl kapısı, 16. yüzyılda mescidin kuzeyine eklenen dikdörtgen planlı şehitlik kesimine geçişi sağlayan açıklık olmalıdır. Nitekim kapının kuzey yüzündeki bordür düzenlemesi (Şekil 14) ve mescidin doğu cephesindeki pencere (Şekil 13), çokgen gövdeli türbeyle benzerlik göstermekte (Şekil 16), dolayısıyla aynı devrin eseri olduklarını düşündürmektedir. Yine hem kapı açıklığı hem de doğu penceresinin etrafını saran içbükey bordürün türbe ve medrese cephelerinde de tekrarlanması ileri sürülen bu düşünceyi destekler niteliktedir (Şekil 3).

Şehitlik olarak adlandırılan kısımda bulunan ve mescidin asıl giriş kapısı olduğunu düşündüğümüz açıklığın batısında yer alan Kufi hatlı bir kitabe parçası da yapının erken dönemlere ait olduğu düşüncesini desteklemektedir (Şekil 18). Orijinalinde bulunan kitabeye ait olduğu halde sonraki

dönemlerde yürütülen onarım ya da yenilemeler sırasında yapının son halini aldığı düşünülebilir (Şekil 19). Yapıdaki süsleme programlarının Hatibiye Medresesi'nin sokağa bakan cephesinde de görülmesi, iki yapının birlikte inşa edilmiş olma fikrini güçlendirmektedir. Türbe ve medresenin gerek malzeme ve teknik gerekse süsleme programları dâhilinde aynı tarihlerde inşa edildiğine dair görüş paylaşan Arık, benzer örneğin de en erken 14. yüzyılda Erzurum'daki Ahmediye Medresesi olduğunu ve iki medresenin prototipi olarak Afyon Boyalıköy Medresesi'nin gösterilebileceğini belirtmektedir. Ancak Memi Dede Mescidi'nde yer alan kitabeye atıfta bulunarak medrese ve türbenin 16. yüzyılda inşa edildiğini savunmaktadır (Arık, 1971, ss. 98, 99).

Şekil 18: Memi Dede Mescidi kuzey duvarındaki kitabe parçası (2023, Y.T.)

Şekil 19: Memi Dede Mescidi ve kümbetin olası asli planı (Uluçam, 2003, s. 86'dan işlenerek)

Hatibiye Medresesi'nin karşısında bulunması ve cephe özellikleri açısından büyük benzerlikler göstermesi mescidin, yukarıda belirtildiği gibi 12. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olması ihtimalini güçlendirmektedir. Yapının zaman içerisinde birtakım değişiklikler geçirdiği muhakkaktır. Nitekim mescidin kuzeyine eklenen dikdörtgen planlı mekân, 1572 tarihli bir kitabeye sahiptir (Arık, 1971, s. 27). Bitlis'in Osmanlı Sancağı niteliğinde olduğu dönemde Ahmet Yunus adlı bir kişi tarafından mescide ilave edildiği anlaşılan bölüm içerisinde, kuzey yöndeki yüksek platform üzerinde yer alan mezarlardan birinin Memi Dede'ye ait olduğu kabul edilmektedir (Arık, 1971, s. 28). Ancak Memi Dede'nin kimliği hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. 16. yüzyılda mescide eklenen bu mekândaki Memi Dede'ye ait mezar taşına atfen mescidin yeni bir isimlendirmeye kavuştuğu düşünülebilir.

Yine Ahlat'ta 13. yüzyılın başına tarihlendirilen Usta Şagird Kümbeti'nde de görülen ve Arık'ın da değindiği yırtmaç niş kuruluşu kümbetin cephelerinde göze çarpmaktadır (Arık, 1971, s. 66). Divriği Sitte Melik Kümbeti'nde görülen bu yırtmaç nişlerin 12. yüzyılda da kullanılmış olması Hatibiye Medresesi ve Memi Dede Mescidi ile kümbetin tarihlendirilmesine yönelik ileri sürülen tezi doğrular niteliktedir.

Mescidin doğu cephesi ile Hatibiye Medresesi'nin güney cephesindeki süslemelerin Selçuklu özellikleri göstermesi, Arık'ın deyişiyle "Bitlis'te Selçuklu Rönesansı" olduğu düşüncesini desteklemektedir. Ancak eserlerin bu özelliklere sahip olması bir Rönesans'tan ziyade devrin eseri olmalarından ileri gelmektedir. Medrese ve mescidin banisinin kim olduğu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamakta; Bitlis üzerine yapılan yayınlarda da kesin bir kaniya varılmadığı görülmektedir. Arık'ın, yapının Selçuklu tipinde olduğunu belirtmesine rağmen mescidin kuzeyindeki mekâna ait kitabeye dayanarak 16. yüzyıla tarihlediğini ve sonraki araştırmacıların da bu düşünceye sadık kaldığını belirtmek gerekir (Arık, 1971, s. 51; Uluçam, 2003, s. 90). Yine yapının tarihlenmesine yarayacak vakıf kayıtlarının ve bir kitabesinin bulunmaması da kesin bir yargı belirtmeyi zorlaştırmaktadır.

Medresenin bu döneme ait olduğunu düşündüren en önemli husus ise tarihçe bölümünde anlatıldığı üzere 1164 yılında Erzen Kadısı'nın ölümü üzerine Erzen ve Bitlis'e kadı atamaları yapılması ve Bitlis'e "El-Müeyyid Ebu Tahir Abdullah b. el-Hatib" adlı kadının atanmış olmasıdır. El-Hatib ismiyle anılan Bitlis Kadısı'na atfen Hatibiye adıyla söz konusu medresenin isimlendirilmesi muhtemel görünmektedir. Kadının görevde kaldığı süre bilinmemekle birlikte 1185'te Ahlatşah hakimiyetini alarak Bitlis'i topraklarına katan Emir Begtimur devrine kadar -yani 1164 ile 1185 yılları arasında- yapıların inşa edilmiş olması gerekmektedir. Yapıların plan ve malzeme özellikleri ile tarihi kayıtlara dayanan bu tarihlendirmeyi, ileride ortaya çıkabilecek kitabe veya vakfiye kayıtlarından kesin olarak tarihlenmenin dışında herhangi bir alternatif bulunmamaktadır. Yine Bitlis'teki birçok yapının banisinin ismiyle anılması Hatibiye isminin de baniye atfen ortaya çıktığını göstermektedir. Kentteki Şemsiyye, Hacı Begiye, Şerefiye, Şükriyye ve İdrisiye gibi yapılar banilerine atfen isimlendirilmiş önemli eserlerdir. Hatibiye Medresesi'nin bani el-Hatib'e atfen isimlendirildiği düşüncesi bu anlamda mümkün görünmektedir. Yine yapılara banilerine atfen isim verme geleneğinin de Dilmaçoğlu Devri'nden itibaren kullanıldığı ve zaman içerisinde bir geleneğe dönüştüğü savunulabilir.

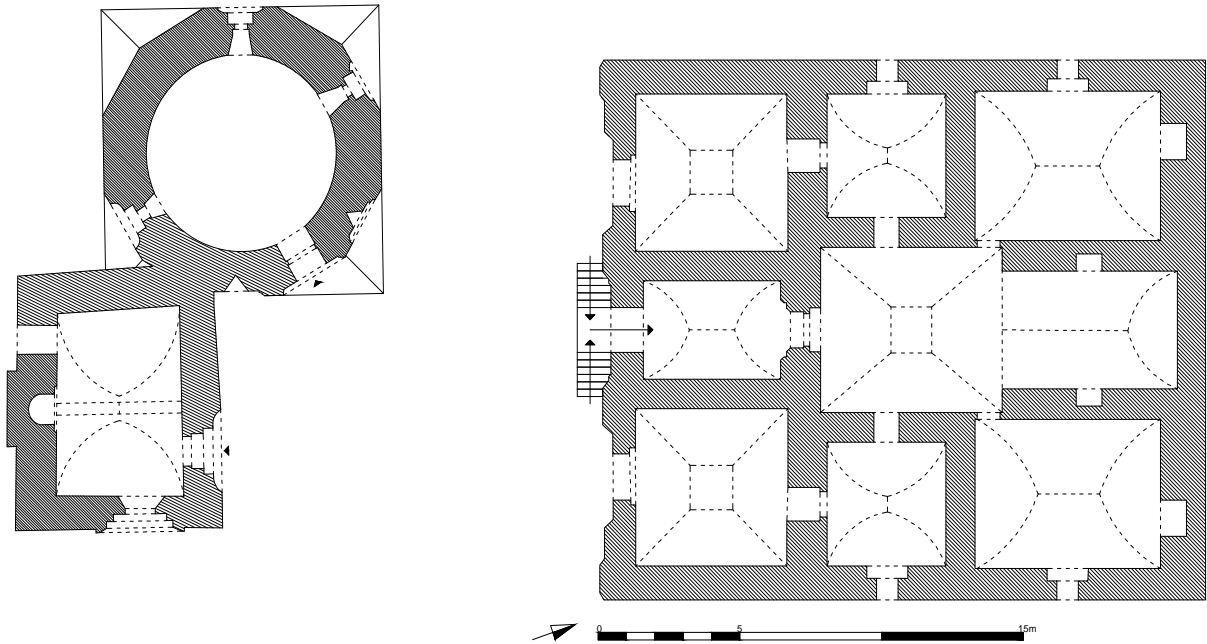
Kuban, Anadolu'daki ilk medrese örneklerinin 1113-1114 tarihinde Urfa'daki tek eyvanlı bir medrese ile Mardin Artuklu Emiri Necmeddin İlgazi'nin kardeşi tarafından Mardin'de inşa edilen Eminateddin Medresesi ve 1154 tarihli Hüsamiye Medresesi olduğunu vurgulamaktadır. Yine Orta Anadolu'da en eski medresenin 1193 tarihli olduğunu ve Sivas'ta da 1195 tarihli bir medresenin günümüze ulaşmadığını belirtmektedir (Kuban, 2002, s. 163).

Anadolu'da en eski kapalı avlulu medreseler Danişmendli Emiri Nizameddin Yağlıbasan Devri'nde inşa edilenlerdir. İki de 1145-1164 tarihleri arasında kurulduğu kabul edilen Tokat Çukur Yağlıbasan ve Niksar Yağlıbasan Medreseleri Kuban'ın deyişiyle Orta Asya konut mimarisini yansıtan avlusuz, orta

mekânları kubbe örtülü küçük boyutlu yapılar niteliğindedir. Bu medreselerin bir giriş eyvanından ulaşılan kubbe örtülü orta mekânın etrafında sıralanan hücrelerden müteşekkil planlaması, cephelerde pencere açıklığına ihtiyaç duyulmayan bir özelliğe sahiptir. Mekânların aydınlanması orta mekânın kubbesindeki opaion (oculus) ve fenerle sağlanmakta; bu özelliği itibarıyla de açık avlulu medrese tipinin küçültülerek üstünün kapatılmasından ziyade Orta Asya'dan devralınan bir planlamanın ürünü olduğu kabul edilmektedir (Kuban, 2002, s. 164).

Bitlis'teki Hatibiye Medresesi'nin de cephelerinde pencere açıklığına sahip olmadığı belirtilmiştir. Ancak yapının orijinalinde bunun kesin olarak bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim büyük oranda tahrip olması ve zaman içerisinde geçirdiği onarımların yapıda bulunabilecek açıklıkların ortadan kalkmasına neden olması muhtemeldir. Plan itibarıyla örtülü bir orta mekânın etrafında sıralanan hücrelerden müteşekkil olması Bitlis'teki medresenin de bu planlama tipini tekrarladığını göstermektedir. Burada mekânın üst örtüsü kubbeden çok aynalı tonozdur. Bu tasarrufun da sonraki dönemlerin eseri olması mümkündür. Ancak günümüze ulaştığı şekliyle hem orta mekânda hem de güneybatıdaki mekânda üst örtünün aynalı tonoz olduğu görülebilmektedir. Boyutları itibarıyla oldukça küçük bir yapı niteliğinde olan Hatibiye Medresesi'nin Anadolu'da görülen avlulu, eyvanlı medrese tipinin erken tarihli bir örneği olduğu söylenebilir.

Hatibiye Medresesi'nin karşısında konumlanan kümbetin ise Anadolu'daki medrese-türbe kombinasyonunu yansıtmadığını söylemek mümkündür. Anadolu'da medrese ve darüşşifalara dâhil olan türbelerin genel olarak yapı kütlelerine bitişik olarak işlevlendirildiği görülmektedir. Medrese veya darüşşifanın eyvanlarından birine bitişik olan türbeler ile eyvanların türbe olarak işlevlendirildiği farklı örnekler Anadolu'daki Selçuklu Mimarisi içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bunların yanı sıra medreselerin cephelerine bitişen türbeler de bu anlamda ele alınan örneklerdendir (Şaman Doğan, 2019). Bitlis'teki kümbetin ise medresenin güneyinden geçen ana yolun karşısında mescitle birlikte kurgulandığı ve mescide bitişik bir düzenlemeye sahip olduğu görülmektedir. Mescit ve türbenin medresenin güneye doğru devam eden bir düzenlemeye sahip olmasının dışında medrese yapısıyla bütünleşmesi olanaksızdır. Bu haliyle mescit ve kümbetin medrese külesinden ayrı olarak kurgulandığı anlaşılmaktadır (Şekil 20, 21).

Şekil 20: Hatibiye Külliyesi'nin olası orijinal kurgusu (2024, Y.T.)

Şekil 21: Külliye'nin güneybatı yönden görünüşü (2022, Y.T.)

Bitlis'te Memi Dede olarak anılan mescidin planıyla benzer özellikler gösteren üç eser bulunmaktadır. Üçü de 15. yüzyılda inşa edilen Şemsiyye, Şeyh İshak ve Şeyh İbrahim mescitleri sivri kemerli tonoz örtülü planlamaya sahip tek mekânlı örneklerdir. Memi Dede Mescidi'nin mihrap yönüne paralel uzanan sivri kemerli düzenlemesinin aksine 15. yüzyıl mescitlerinde mihraba paralel uzanan bir düzenlemenin tercih edildiği görülmektedir. Yine Memi Dede Mescidi'nde mihrabın bir yönünde pencere açıklığı bulunurken diğer mescitlerde mihrabın iki yanında pencere açıklığı yer almaktadır. Yine 15. yüzyıl mescitlerinde giriş açıklıklarının sade tutulmalarına karşın Memi Dede Mescidi'nde hem giriş kapısı hem de doğu yöndeki pencere açıklığı oldukça anıtsal özellikler gösteren forma sahiptir. Bu anlamda Memi Dede Mescidi'nin de planlama itibarıyla kendinden sonraki dönemlere etki eden bir planlama anlayışına sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Yapıların mimari özellikleri, tarihi kayıtlar ve Anadolu'daki örnekler göz önüne alınarak önerilen tarihlemeyle kentte yüz yıl süren Dilmaçoğlu Beyliği'ne ait 1150 yılında yenilenen Bitlis Ulu Cami'ye ek olarak bu yapıların da bulunduğu anlaşılacaktır. Tarihçe bölümünde ayrıntılarıyla anlatılan olaylar sırasında Bitlis'in Ahlatşahlar ve Artuklu Emirleri arasında bir tampon bölge olarak Dilmaçoğlu Togan Arslan ve ardılları tarafından yönetildiği ve büyük oranda çevresiyle ittifak halinde bir yönetim anlayışına sahip olduğu görülmektedir. 1085 yılında Selçuklu Veziri İbn Cüheyr komutasında Bitlis ve Erzen'i ele geçiren Dilmaçoğlu Mehmet Bey'in kurduğu Dilmaçoğlu Beyliği, 1185 yılında Ahlatşah Hükümdarı Şahermen II. Sökmen'in ölümü üzerine yerine geçen Vezir Begtimur'un Bitlis'i ele geçirmesiyle kentteki hakimiyetini yitirmiş ve sonrasında sadece Erzen mıntıkasında yönetimini sürdürmeye devam etmiştir.

Bu yüzyıllık sürede Bitlis'te imar faaliyetlerinin olmaması pek mantıklı görünmemektedir. Nitekim söz konusu devirde oldukça önemli eserlerin inşa edildiği Ahlat, Meyyafarikin, Hasankeyf ve Mardin'in etki alanında bulunan bu beyliğin mimari eserler bırakmış olması kuvvetle muhtemeldir. Kitabesinden Bitlis Ulu Cami'nin bu döneme ait olduğu bilinmektenyse de başka herhangi bir eser günümüze kadar bu döneme tarihlendirilmemiştir. Plan tipi ve süsleme programları ile Ahlat ve Mardin'in yanı sıra Anadolu'da örneklerine rastlanan eserlerle olan benzerliğinden dolayı Hatibiye Medresesi ile Selçuklu

Türbesi olarak adlandırdığımız türbenin Dilmaçoğlu devrine ait olduğu yanlış bir değerlendirme olmayacaktır.

Günümüzde Hatibiye Medresesi'nin kuzeyindeki Zeydan Mahallesi'nde yer alan ve büyük bir alana yayılan Mircatlık Mezarlığı'ndaki iki parça mezar taşının 12. yüzyıla tarihlendirilmesi, Dilmaçoğlu Devri'nde bu alanın kullanılmış olduğunu göstermektedir (Pektaş, 2001, ss. 20, 262, 263). Şahideler üzerindeki Kufi yazılı kitabelerden yola çıkılarak yapılan bu tarihlendirmeye göre 12. yüzyılın ortalarına ait oldukları belirtilmiştir. Kitabelerin kırık olmaları ve üzerinde herhangi bir tarih ibaresinin bulunmaması sebebiyle kesin bir yargıya varmak mümkün değildir.

Ortaya koyduğumuz bu tarihleme ile kentteki en eski külliye yapısının, Hatibiye Medresesi ile bunun güneyindeki Memi Dede Mescidi ve ona bitişik kümbetten oluştuğu anlaşılmaktadır. Günümüze yalnızca bu üç eserin ulaşmış olması, külliye dâhilinde başka yapıların bulunduğu dair fikir beyan etmemizi engellemektedir. Külliye, 16. yüzyılda Memi Dede Mescidi'nin kuzeyine eklenen türbe dâhil edilmiştir. Kentin güneyinden gelerek aşağı şehir ile iç kaleye ve Rahva Ovası'ndan Van ve Muş'a geçişi sağlayan ana yol üzerinde inşa edilen bu yapı topluluğunun yola bakan cepheleri oldukça süslü özellikler göstermektedir. Külliye'nin konumlandığı alan, 12. yüzyılda yerleşime açık olduğunu anlamamızı sağlayan Mircatlık (Zeydan) Mezarlığı'nın güneyinde bulunmaktadır. İçerdiği bazı mezar taşı kalıntılarının 12. yüzyıla tarihlenmesi, kent bu kesiminin yoğun bir yerleşime sahip olduğunu ve Memi Dede Mescidi ile Hatibiye Medresesi'nin de buradaki sakinlere hizmet ettiğini düşündürmektedir. Külliye'nin kent dokusu içerisindeki en önemli özelliği söz konusu dönemde eğitim faaliyetlerinin ileri bir düzeye ulaştığını göstermesidir.

SONUÇ

Bitlis'e yaklaşık bir asır boyunca hükmeden Dilmaçoğlu Beyliği hakkında oldukça kısıtlı bilgiye sahibiz. Hem Beyliğin kurucusu ile ilgili hem de hükmettiği süre boyunca gerek başkent Erzen'de gerekse Bitlis'te yürütülen imar faaliyetleriyle ilgili yeterince veri bulunmamaktadır. Kentteki birçok anıtsal yapı 15. yüzyıldan sonraki genişleme döneminde inşa edilmiştir. Bu çalışmayla ortaya konan veriler kentte 12. yüzyılda yürütülen bir imar faaliyetinin Dilmaçoğlu Beyliği'nin kentleşme anlayışını da anlamaya yarayacak kanıtlar sunmaktadır. Bitlis'te surlarla çevrili iç kale ve bunun güneyindeki aşağı şehrin dışında ilk defa bu dönemde kapsamlı bir inşa faaliyetinin yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

Medrese, mescit ve bir kümbetten oluşan bu yapı topluluğunun kentte imara açılan bir alanda hem dini ihtiyacı gidermeye yönelik hem de eğitim faaliyetlerinin yürütülmesini sağlayacak saiklerle ele alınmış olduğu aşikârdır. Kentin gelişmeye müsait alanlarının Anadolu'daki diğer beyliklerde de görülen zaviye yapılarıyla yerleşime açılması anlayışının oldukça erken bir dönemde Bitlis'te organize edildiği ve bu anlamda bir öncü olduğu düşünülebilir. 1164 ile 1185 yılları arasına denk gelen bu inşa sürecinde merkezi Erzen'de bulunan beyliğin atadığı bir görevli adına bu denli kapsamlı bir yapı grubunun inşası imar faaliyetlerinin çok daha gelişkin olabileceğini düşündürmektedir. Ancak günümüze yeterince kalıntının ulaşmaması bu faaliyetlerin isabetli bir şekilde incelenmesini ve değerlendirmesini zorlaştırmaktadır.

12. yüzyılda Erzen ve Bitlis kentlerini kontrol altında tutan; çevresindeki Artuklu, Saltuklu ve Sökmenlilerle ittifak halinde bulunan ve görece küçük bir bölgeyi idare eden Dilmaçoğlu Beyliği'nin ikinci kent olan Bitlis'te yürüttüğü bu inşa faaliyetinin hem başkent Erzen'de hem de Bitlis'teki diğer faaliyetlerle ilgili ne kadar az bilgi sahibi olduğumuzu gösterdiği kanaatindeyiz. Sonuç olarak daha önceki yayınlarda 16. yüzyılda inşa edildiği kabul gören ve banisi ile genel tarihi hakkında bilgi sahibi olunmayan Hatibiye Medresesi ile karşısındaki Memi Dede Mescidi ve çokgen kümbetin Erzen'den

atanan Bitlis Kadısı El-Müeyyid Ebu Tahir Abdullah bin el-Hatib adına inşa edildiği ve Bitlis'te sonraki yıllarda gelenek haline gelecek olan bir adlandırmayla Hatibiye olarak isimlendirildiği ortaya konmuştur.

Etik Standart ile Uyumluluk

Çıkar Çatışması: [TR] Yazar/yazarlar, kendileri ve/veya diğer üçüncü kişi ve kurumlarla çıkar çatışmasının olmadığını veya varsa bu çıkar çatışmasının nasıl oluştuğuna ve çözüleceğine ilişkin beyanlar ile yazar katkısı beyan formları makale süreç dosyalarına ıslak imzalı olarak eklenmiştir.

[EN] The author(s) declare that they do not have a conflict of interest with themselves and/or other third parties and institutions, or if so, how this conflict of interest arose and will be resolved, and author contribution declaration forms are added to the article process files with wet signatures.

Etik Kurul İzni: Bu makalede etik kurul iznine gerek yoktur, buna ilişkin ıslak imzalı etik kurul kararı gerekmediğine ilişkin onam formu sistem üzerindeki makale süreci dosyalarına eklenmiştir.

Finansal Destek: Bu çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Teşekkür: Yazar, makalenin üretildiği doktora tezine danışmanlık yapan Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Şakir ÇAKMAK'a; "Orta Çağ'dan Cumhuriyet Dönemine Kadar Bitlis Yüzey Araştırması" projesinin yürütücüsü Doç. Dr. Hazal Ceylan ÖZTÜRKER DEMİR'e ve araştırmaya destek veren "Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı BETAV'a" teşekkür eder. Ayrıca arazi çalışması sırasında kendisine eşlik eden ve yardımlarını esirgemeyen eşi Derya DALMIŞ TOKAT'a da minnetlerini sunar.

KAYNAKÇA:

Arık, M. Oluş, **Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı**, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü, Ankara, 1971.

El-Xazreci, Muhammed, **Tarixa Devleta Kurdan**, Çev. M. Emin Narozi, Azad Yayıncılık, İstanbul, 2016.

İbn Al-'Adim, Kamal Al-Din, **Bugyat at-Talab fi Tarih Halab**, Yay. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

İbnü'l Esir, **İslam Tarihi El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, Cilt XI, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991a.

İbnü'l Esir, **İslam Tarihi El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, Cilt XII, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991b.

İbnü'l Ezrak, **Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)**, Çev. Ahmet Savran, Erzurum, 1992.

Kuban, Doğan, **Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

Merçil, Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, 8. Baskı, Bilge Kültür Sanat, 2013.

Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", **Tarih Semineri Dergisi**, Çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları III, İstanbul, 1937, ss. 153 – 244.

Pektaş, Kadir, **Bitlis Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Sevim, Ali, "Dilmaçoğulları", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 9, İstanbul, 1994, ss. 301 – 302.

Şaman Doğan, Nermin, Anadolu Selçuklu Medreseleri ve Darüşşifalarında Türbe, **Belleten**, Cilt 83, Sayı 297, Ağustos 2019, ss. 519 – 554.

Tokat, M. Erşed, **17. Yüzyılda Bitlis Kent Dokusu**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2024.

Uluçam, Abdüsselam, **Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı -II- Bitlis**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003.

EXTENDED SUMMARY:

Purpose of The Study

Our study aims to introduce an important building group that will contribute to the construction activities of Bitlis in the 12th century. There is ambiguity regarding the dating of these works, which have been examined structurally by some researchers. Some inferences will be made by examining the Hatibiye Madrasa, which we discussed within the scope of our subject, the Memi Dede Masjid to the south of it and the tomb adjacent to the masjid, both in terms of their structural features and their ornamental compositions. A new dating of the structures will be made, again taking into account historical records.

History of The Dilmacoglu Period

It is thought that the Seljuk sovereignty in Bitlis began when the region was annexed by Ibn Cüheyr, the vizier of the Great Seljuk Sultan Melikşah, who was recruited from the Mervani State. It is accepted that Alptegin Mehmet Bey, a loyalist of Emir Artuk, one of the commanders of Ibn Cüheyr and his army, who eliminated the Mervani State, is the founder of the Erzen-centered Dilmaçoğlu Principality (Merçil, 2013, p. 236).

During the reign of Fahreddin Devletşah, New appointments were made following the death of Erzen Judge Nasıhuddin Ebu Abdullah el-Hasan b. Muhammed Vehban. Here, it can be seen that a very important appointment has been made in terms of our subject. Dilmacoglu's headquarters was transferred to Erzen by Sarımuhammad Hasan, and Bitlis by El-Müeyyid Ebu Tahir Abdullah b. al-Hatib was brought. It is also reported that in 1175, the Vizier of Dilmaçoğlu was Zahiruddin el-Mukarreb Şahmelik and that the vizier first went to Hasankeyf and then to Erbil via Nusaybin and entered the service of Mücahidüddin; and that he appointed Eminateddin Nasr bin Jibril as trustee to the divans in Bitlis and Erzen. (İbnü'l Ezrak, 1992, pp. 137, 180, 181).

Hatibiye Madrasa

The building, which appears to have a rectangular mass in north-south direction according to its plan features, has survived to the present day with some parts having been modified (Figure 1). It is seen that the madrasah, which consists of spaces arranged around a closed courtyard covered with a mirrored vault in the center, is functional with a main iwan in the middle in the north direction and a student cell of the same size on both sides. The other units of the madrasah are a space in the east and west of the closed courtyard, and a space on the southeast façade, through the west space, decorated with geometric decorations. The entrance to the closed courtyard in the center of the madrasa is provided through the door opening in the south. The section designed as a platform in front of the door opening and the street are connected to each other by a staircase.

Memi Dede Masjid

Memi Dede Masjid, which is not known exactly when it was built, is dated to the second half of the 16th century, based on the inscription dated 1572 belonging to the place in the north of the masjid (Arik, 1971, p. 27).

The foundation of the masjid, which sits on the bedrock by the river passing through the south, was kept high to match the road level in the north. The entrance door of Memi Dede Masjid, which is a small neighborhood masjid with a square plan, is reached through a narrow corridor between the masjid and the tomb in its west. The inscription of the eastern martyrs' cemetery unit, which forms the corridor, dated 1572, is the only source that allows the buildings to be dated to the 16th century (Arik, 1971, p. 27).

The mihrab, which is emphasized by extending to the outside on the south façade of the masjid, has a semicircular recess in the interior. The sanctuary is illuminated through a window opening to the west of the mihrab. Another window opening on the eastern facade of the masjid illuminates the sanctuary and at the same time, the muqarnas has a monumental feature in terms of its shape and size.

Seljuk Tomb

The twelve-sided dome, located to the west of the Memi Dede Masjid and partially adjoining the masjid, consists of a funeral section on the lower floor and a polygonal body rising above it (Photo 6). The entrance to the square-planned funeral section is below the door through which the entrance to the mosque is provided today. Although the funeral section, which can be accessed through this door on the eastern side of the tomb, shows a square plan from the outside, it is not possible to express any opinion since it is not possible to access the interior. There is a door opening and two window openings on the polygonal body of the tomb.

Evaluation

In our study, we focus on the fact that Memi Dede Masjid, which has similar features in terms of decorations on the facade and door and window installations, and Hatibiye Madrasa, which is considered to be contemporary with the polygonal dome, were built in the 12th century, not in the 16th century, as Arik claimed. It is revealed that the structures, which are considered to be Seljuk works due to this feature, were designed together and built as a social complex.

The south facade of the madrasa overlooks Alemdar Street passing in front of it. The staircase that provides passage from the street to the madrasah rises towards the platform in the southeastern part of the madrasah; The entrance to the madrasa is provided through a door opening here. A second opening above the entrance door suggests that this section may have two floors (Photo 1). However, the protrusions on the upper part of the southwestern space show that this place is covered with a vault and that the window is a work of later periods due to its intersection with the window opening above.

It is highly likely that the Memi Dede Mosque, located right across the madrasa, and the adjacent polygonal tomb rising on a square plinth are also works of this period. The main gate of the Memi Dede Mosque, located adjacent to the tomb, must be the opening that provides access to the rectangular planned martyrdom section added to the north of the masjid in the 16th century. As a matter of fact, the border arrangement on the northern face of the door and the window installation on the eastern facade of the masjid are similar to the polygonal tomb, thus suggesting that they are works of the same period. Again, we believe that the repetition of the concave border surrounding both the door opening and the east window on the tomb and madrasa facades supports this idea.

The most important point that makes us think that the madrasa belongs to this period is that, as we explained in the history section, after the death of Erzen Kadı in 1164, kadıs were appointed to Erzen and Bitlis and Bitlis was appointed as "El-Mueyyid Ebu Tahir Abdullah b. The appointment of a woman named "el-Hatib". It seems likely that the madrasah in question was named Hatibiye, referring to the Bitlis Judge named El-Hatib. Although it is

not known how long the woman remained in office, the buildings must have been built until the reign of Emir Begtimur, who took control of Ahlatşah and annexed Bitlis to his territory in 1185 - that is, between 1164 and 1185. We do not have any chance other than determining this dating, which is based on the plan and material properties of the buildings and historical records, from inscriptions or foundation deed records that may emerge in the future. Again, the fact that many buildings in Bitlis are named after their patrons shows that the name Hatibiye also emerged in reference to the patrons. Buildings in the city such as Şemsiyye, Hacı Begiye, Şerefiye, Şükriyye and İdrisiye are important works named after their patrons. The idea that Hatibiye Madrasa was named in reference to the patron al-Hatib seems possible in this sense. It can also be argued that the tradition of naming buildings in reference to their patrons has been used since the Dilmaçoğlu Era and has turned into a tradition over time.

Conclusion

The cities of Erzen and Bitlis controlled by the Dilmaçoğlu Principality in the 12th century which was in alliance with the surrounding Artuklu, Saltuklu and Sökmenids and governed a relatively small region. This construction activity carried out in Bitlis shows how little we know about other activities both in the capital Erzen and in Bitlis. As a result the Hatibiye Madrasa which was accepted to be built in the 16th century in previous publications and whose founder and general history are not known and the Memi Dede Masjid with polygonal tomb opposite it were built in the name of Bitlis Judge El-Mueyyid Ebu Tahir Abdullah bin el-Hatib who was appointed from Erzen and it was revealed that named Hatibiye, a naming that would become a tradition in Bitlis in the following years.